

Фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва қонунчилигида мулкӣ ҳуқуқлар тушунчаси

З.А.Амонов

Ю.ф.н. ТДЮУ мустақил изланувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалдаги қонунчиликда мулкӣ ҳуқуқлар тушунчасининг мазмуни, ҳуқуқӣ табиати ҳамда фуқаролик ҳуқуқлари объектлари тизимидаги ўрни таҳлил этилади. Мулкӣ ҳуқуқларнинг ашёвий, мажбурият, корпоратив ва интеллектуал мулк ҳуқуқлари билан ўзаро боғлиқлиги, шунингдек “мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” тушунчаларининг ўзаро фарқланиши илмӣ жиҳатдан асослаб берилади. Мақолада мулкӣ ҳуқуқларни моддий ва номоддий неъматлар тизимида жойлаштириш масаласига доир мавжуд назарий ёндашувлар қиёсий-ҳуқуқӣ таҳлил асосида ёритилади. Шунингдек, мулкӣ ҳуқуқларнинг муомала қобиляти, иқтисодӣ мазмуни ва айрим ҳолларда фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларнинг мустақил объекти сифатида намоён бўлиш хусусиятлари ўрганилади. Тадқиқот натижасида мулкӣ ҳуқуқлар тушунчасини аниқлаш ва уларнинг фуқаролик ҳуқуқлари тизимидаги ўрнини қайта кўриб чиқиш зарурати асосланади.

Калит сўзлар: мулкӣ ҳуқуқлар; фуқаролик ҳуқуқлари объектлари; мол-мулк; ашёвий ҳуқуқ; мажбурият ҳуқуқи; корпоратив ҳуқуқ; интеллектуал мулк; муомала қобиляти; ҳуқуқӣ режим; қиёсий-ҳуқуқӣ таҳлил.

Аннотация: В статье анализируется понятие имущественных прав в теории гражданского права и действующем законодательстве, раскрывается их правовая природа и место в системе объектов гражданских прав. Обосновывается соотношение имущественных прав с вещными, обязательственными, корпоративными и правами интеллектуальной собственности, а также проводится разграничение понятий «права

на имущество» и «имущественные права». Особое внимание уделяется проблеме отнесения имущественных прав к материальным или нематериальным благам, а также их оборотоспособности и экономическому содержанию. Рассматриваются случаи, когда имущественные права выступают самостоятельными объектами гражданских правоотношений. Делается вывод о необходимости уточнения доктринального понимания имущественных прав и пересмотра их места в системе объектов гражданских прав.

Ключевые слова: имущественные права; объекты гражданских прав; имущество; вещные права; обязательственные права; корпоративные права; интеллектуальная собственность; оборотоспособность; правовой режим; сравнительно-правовой анализ.

Abstract: This article examines the concept of property rights within the theory of civil law and current legislation, analyzing their legal nature and place in the system of objects of civil rights. It explores the relationship between property rights and real rights, obligatory rights, corporate rights, and intellectual property rights, and distinguishes between the notions of “rights to property” and “property rights.” Particular attention is paid to the issue of classifying property rights as material or immaterial goods, as well as to their transferability and economic content. The study also considers circumstances in which property rights function as independent objects of civil legal relations. The article substantiates the necessity of clarifying the doctrinal understanding of property rights and revising their position within the system of civil law objects.

Keywords: property rights; objects of civil rights; property; real rights; obligatory rights; corporate rights; intellectual property; transferability; legal regime; comparative legal analysis.

“Мулкий ҳуқуқлар” тушунчаси ҳуқуқий тизимда қадимдан мавжуд бўлса-да, унинг аниқ таърифи ҳамда ушбу ҳуқуқларнинг юридик табиатини ифодаладиган белгилари тизими доктринада тўлиқ шакллантирилмаган. Цивилистик адабиётларда “мулкий ҳуқуқлар” атамаси махсус тадқиқот объекти сифатида деярли ўрганилмайди, гарчи у кенг қўлланилса-да. Одатда тадқиқотлар муайян турдаги мулкий ҳуқуқларга бағишланади: мажбурият ҳуқуқлари (масалан, С. М. Бєрвєно, Т. В. Боднар ишларида), интеллектуал мулк ҳуқуқлари (Р. Б. Шишка), корпоратив ҳуқуқлар (И. В. Спєсибє-Фєтєєвє, С. Л. Яроцкий) ва бошқалар.

Кўпинча “мулкий ҳуқуқлар” атамаси мулкий қийматлар билан боғлиқ бўлган ҳар қандай ҳуқуқларни белгилаш учун ишлатилади. Мазкур тадқиқотнинг мақсади – мулкий ҳуқуқларни субъектив фуқаролик ҳуқуқларининг алоҳида тури сифатида умумлаштирилган ҳолда таърифлашга уринишдир. Бунда айрим мулкий ҳуқуқлар муайян шартларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида намоён бўлиши ҳам инобатга олинади.

Мулкий ҳуқуқлар одатда мулкий ижтимоий неъматларга нисбатан ўрнатилган субъектив фуқаролик ҳуқуқлари сифатида қаралади¹. Профессор И.В.Спєсибє-Фєтєєвє таъкидлашича, улар шахснинг мулкий жиҳатдан ажралганлиги ва мустақиллигини ифодалайди². Дарҳақиқат, субъектив мулкий ҳуқуқлар субъектнинг индивидуал мулкий-ҳуқуқий мақомини аниқлаштиради. Улар муайян “неъматлар миқдори”нинг чегараларини белгилаб, уни муайян шахсга бириктиради. Шу маънода мулкий ҳуқуқ, энг аввало, субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўлиб, мулкий муносабатлар доирасида ваколатли шахснинг мумкин бўлган ҳуқ-атвор ўлчовини ифодалайди.

Умуман олганда, мулкий ҳуқуқ доимо муайян реал моддий неъматларга – ашёлар, пул маблағлари ва бошқа қийматликларга бўлган талаб ёки даъво билан

¹ Чеговадзе Л.А. Система и состояние гражданского правоотношения: дисс. ... докт. юрид. на ук: 12.00.03 / Чеговадзе Людмила Алексеевна. – М., 2005. – 585 с. – С. 286.

² Спєсибє-Фєтєєвє И.В. Парные права или еще одна попытка разобраться с личными неимущественными правами и сопоставить их с имущественными правами и раскрыть значимость категории «парные права» и их виды. / Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: Сб. статей и иных материалов / Под ред. Р.А.Стефанчука. – К.: Юрин ком Ин тер, 2010. – С. 139–165. – С. 148.

боғлиқ. Шу сабабли айрим олимлар “мулкий ҳуқуқ” атамасини “талаб қилиш ҳуқуқи”³ ёки “даъво ҳуқуқи” тушунчаси билан алмаштиришни таклиф этганлар. Бироқ бундай ёндашув мақбул эмас, чунки у мулкий ҳуқуқлар мазмунини тор доирага олиб келади ва ашёвий ҳуқуқларни ундан чиқариб ташлайди. Ҳолбуки, ашёвий ҳуқуқларнинг ижобий мазмунида “даъво” элементи мавжуд эмас.

Бошқа нуқтаи назар ҳам билдирилган. М.М.Валеев мулкий ҳуқуқларни мол-мулк таркибига киритишни “юримдик техника қоидаларининг бузилиши” сифатида баҳолайди. У қонун нормасидаги “мулкий ҳуқуқлар” атамасини “субъектив ҳуқуқлар” ёки “ашёга бўлган ҳуқуқлар”⁴ билан алмаштиришни таклиф қилади. Бизнингча, бундай алмаштириш мақсадга мувофиқ эмас, чунки мол-мулк таркибига барча субъектив ҳуқуқлар кирмайди ва у фақат ашёга бўлган ҳуқуқлардан иборат эмас. Масалан, пул мажбурияти бўйича талаб ҳуқуқи классик маънода ашёга бўлган ҳуқуқ ҳисобланмайди; айрим мулкий ҳуқуқлар эса мол-мулк таркибига кирмайди. Шу боис “мулкий ҳуқуқлар” атамасидан воз кечиш эмас, балки уни умумлаштирувчи тушунча сифатида сақлаб қолиш тўғри бўлади, чунки у бундай ҳуқуқларнинг табиати, муомала қобилияти ва қийматга эгаллигини тўғри ифода қилади.

Ўзбекистон ҳуқуқий тизимида мулкий ҳуқуқларнинг норматив таърифи амалда мавжуд эмас. Фақат Солиқ кодексининг 45-моддаси учинчи қисмида мулкий ҳуқуқларнинг солиқ нуқтаи назаридан таърифи ва турлари келтирилган. Ушбу нормага биноан “солиқ солиш мақсадида мулкий ҳуқуқлар ҳам товар деб эътироф этилади. Номоддий хусусиятга эга бўлган, пулда ифодаланган баҳога эга мол-мулкка қаратилган ва ушбу мол-мулкдан мустақил равишда, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда муомалада бўлишга қодир (олди-сотди шартномасининг объекти ёхуд шартномада ёки бошқа тасдиқловчи ҳужжатда кўрсатилган, ушбу мулкий ҳуқуққа эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган, ўз мулкдоридан

³ Фогельсон Ю.Б. Избранные вопросы общей теории обязательств. Курс лекций / Фогельсон Ю. Б. – М.: Юрист, 2001. – 192 с. – С. 172–173.

⁴ Валеев М.М. Вещи как объекты гражданских правоотношений. Дисс. ... канд. юрид. на укр: 12.00.03 / Валеев Максим Маратович. – Екатеринбург, 2003. – 215 с. – С. 74–75.

ўзга шахсга бошқача тарзда ўтказиш объекти бўлиши мумкин бўлган) фуқаровий ҳуқуқ объекти солиқ солиш мақсадида мулкый ҳуқуқ деб эътироф этилади”.

Солиқ кодексининг 45-моддаси тўртинчи-бешинчи қисмларида кўра “мулкый ҳуқуқлар жумласига қуйидагилар киради, чунончи: кредиторнинг қарздорга талаб қўйиш ҳуқуқи, хўжалик жамиятининг устав фондида (устав капиталида) иштирок этиш улуши, қимматли қоғозлар, муаллифнинг (ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг) интеллектуал мулк объектига бўлган ҳуқуқи, шунингдек ҳуқуқларнинг замирида ётган мол-мулк билан боғлиқ, сотилиши ёки ўз мулкдоридан ўзга шахсга бошқача тарзда ўтказилиши мумкин бўлган бошқа турлари. Ашёнинг ўзини ўтказмай туриб, мустақил муомалада бўлиши мумкин бўлмаган ашёвий ҳуқуқларга мулкый ҳуқуқлар сифатида қаралмайди”.

Бошқача айтганда, мол-мулк билан боғлиқ, мулк ҳуқуқидан фарқ қилувчи ҳар қандай ҳуқуқлар сифатида белгиланган. Уларга мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари (эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш), шунингдек фаолият юритиш, табиий ресурслардан фойдаланиш каби махсус ҳуқуқлар ва талаб ҳуқуқлари ҳам киради.

Энциклопедик манбаларда мулкый ҳуқуқлар қуйидагича таърифланади: а) мол-мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчиларнинг субъектив ҳуқуқлари, шунингдек товарлар, хизматлар, ишлар, пул ва қимматли қоғозлар алмашинуви жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқлар⁵; б) қонун билан таъминланган, фуқаролик муомаласи иштирокчисининг рухсат этилган хулқ-атвор доирасини белгилайдиган, муайян ҳаракатларни амалга ошириш ва мажбур шахсдан тегишли хулқ-атворни талаб қилиш имкониятини ўз ичига олган ҳуқуқлар⁶.

Семантик нуқтаи назардан мулкый ҳуқуқларни номулкий ҳуқуқларга қарши қўйиш мантиқийдир. Одатда мулкый ҳуқуқлар шахсий характерга эга эмас, аммо

⁵ Енциклопедія цивільного права України./ Інт держави і права ім. В.М.Корецьк го НАН України; відп. ред. Я. М. Шевчен ко. – К.: Ін Юре, 2009. – 952 с. – С. 480.

⁶ Макарова Е.А. Имущественные права / Е.А.Макарова / Юридическая энциклопедия. / Отв. ред. Б.Н.Топорнин. – М.: Юрист, 2001. – 1272 с. – С. 369–370.

бундан истиснолар ҳам мавжуд. Айрим мулкый ҳуқуқлар ўз эгасининг шахси билан узвий боғлиқ бўлиб, бу ҳолат “шахсий мулкый ҳуқуқлар” мавжудлиги ҳақида фикр билдиришга асос беради. Профессор И.В.Спасибо-Фатеева “шахсий” сифатининг фақат номулкый ҳуқуқларга тегишли қилиб қўйилишини адолатсиз⁷ деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, айрим ҳолларда мулкый ва номулкый ҳуқуқлар бир-бири билан узвий боғланиб, ягона комплекс ҳуқуқни (масалан, интеллектуал мулк ёки корпоратив ҳуқуқни) шакллантиради ва айнан шу бирлик максимал ҳуқуқий самарани таъминлайди⁸.

Бу фикрни қўллаб-қувватлаган ҳолда таъкидлаш жоизки, айрим соф мулкый ҳуқуқлар ҳам муайян шахс билан чамбарчас боғланган бўлиши мумкин. Бироқ ҳуқуқий категорияларни чалкашликка олиб келмаслик мақсадида “шахсий” атамасини мулкый ҳуқуқларга нисбатан ишлатиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун бундай ҳуқуқларни “шахсийлашган мулкый ҳуқуқлар” деб аташ таклиф этилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: 1) индивидуаллашган ҳуқуқлар – муайян шахсга хос бўлган (масалан, таъминот олиш ҳуқуқи, соғлиққа етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқи); 2) мақомга боғлиқ ҳуқуқлар – муайян ҳуқуқий муносабатда тегишли мақомга эга бўлган ҳар қандай субъектга тегишли (масалан, устувор сотиб олиш ёки ижара ҳуқуқи).

Мулкый ҳуқуқларнинг ўзига хослиги шундаки, улар номулкый ҳуқуқлардан фарқли равишда фуқаролик-ҳуқуқий битимлар предмети бўла олади. Мулкый ҳуқуқлар муомала қобилиятига эга, номулкый ҳуқуқлар эса, қоида тариқасида, бундай хусусиятга эга эмас.

Мулкый ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий предмети ташкил этиши ва субъектив фуқаролик ҳуқуқларининг аксарияти мулкый

⁷ Спасибо-Фатеева И.В. Парные права или еще одна попытка разобраться с личными неимущественными правами и сопоставить их с имущественными правами и раскрыть значимость категории «парные права» и их виды. / Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: Сб. статей и иных материалов / Под ред. Р.А.Стефанчука. – К.: Юрин ком Ин тер, 2010. – С. 140–141.

⁸ Ўша ерда, – С. 152–158. – С. 163.

характерга эга бўлишига қарамасдан, шахсий номулкий ҳуқуқлар категорияси цивилистикада нисбатан чуқурроқ ўрганилган. Бу борада профессор Р.О. Стефанчукнинг тадқиқоти фундаментал аҳамиятга эга бўлиб, у шахсий номулкий ҳуқуқларнинг қуйидаги белгиларини ажратиб кўрсатади: ҳуқуқ мазмунининг унинг эгаси билан узвий ва ажралмас боғлиқлиги; иқтисодий табиат ва иқтисодий мазмуннинг йўқлиги; жисмоний, биологик, маънавий, ахлоқий, маданий, ижтимоий ёки бошқа номоддий эҳтиёжларни қондиришга қаратилганлик; бундай ҳуқуқлар объекти сифатида шахсий номулкий неъматлар ёки қонунда назарда тутилган ҳолларда бошқа номоддий неъматларнинг мавжудлиги⁹.

Агар субъектив мулкий ҳуқуқлар номулкий ҳуқуқларга қарама-қарши қўйилса, мантиқан уларда мутлақо тесқари хусусиятлар бўлиши керакдек туюлади. Бироқ айрим белгилар бўйича бу фикр баҳслидир. Масалан, мулкий ҳуқуқларга иқтисодий табиат хос, яъни уларнинг ўзи ёки объекти пулда баҳоланиши мумкин. Аммо айрим номулкий неъматлар ҳам пулда баҳоланади ва муомала қобилиятига эга бўлиши мумкин.

Шахс билан узвий боғлиқлик масаласига келсак, айрим мулкий ҳуқуқлар ҳам эгаси билан чамбарчас боғлиқ бўлади (масалан, алимент олиш ҳуқуқи, соғлиққа етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқи). Бундай ҳуқуқлар эгаси вафот этганда тугайди. Бироқ бу ҳолат профессор Р.О. Стефанчук таъкидлаган “ҳуқуқ мазмунининг шахс билан ажралмас боғлиқлиги” тушунчасига тўлиқ мос келмайди. У ерда гап ҳуқуқ мазмунининг шахсга узвий боғлиқлиги ҳақида бормоқда. Мулкий ҳуқуқларда эса асосан ҳуқуқнинг субъекти билан боғлиқлиги, яъни унинг бошқа шахсга ўтказилмаслиги назарда тугилади. Бу бундай ҳуқуқларнинг мақсади билан изоҳланади: муайян шахсга моддий таъминот бериш (масалан, алимент ҳуқуқи), мулк объектидан фойдаланишни енгиллаштириш (шахсий сервитут), ёки муайян

⁹ Стефанчук Р.О. Особисті не майнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред.. Я.М.Шевченко. / Р.О. Стефанчук. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с. – С. 131.

муносабатда иштирок этувчи шахсга устуворлик бериш (хаммулкдорнинг устувор сотиб олиш ҳукуқи). Агар шахсий номулкий ҳуқуқларда шахс билан ажралмас боғлиқлик уларнинг табиий хусусияти бўлса, айрим мулкий ҳуқуқларда бу хусусият мақсадга эришиш шарти сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, номоддий эҳтиёжларни қондиришга қаратилганлик белгиси ҳам баъзи мулкий ҳуқуқларга хос бўлиши мумкин. Масалан, тиббий хизмат кўрсатиш бўйича истеъмолчининг талаблари мулкий ва номулкий элементларни ўз ичига олса-да, уларнинг барчаси номоддий эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Демак, айрим мулкий ҳуқуқлар ҳам шахсий номулкий ҳуқуқлар каби йўналишга эга бўлиши мумкин.

Объект масаласига келсак, ҳам шахсий номулкий, ҳам мулкий ҳуқуқлар объекти номоддий неъмат бўлиши мумкин. Масалан, саноат мулки объектидан фойдаланиш ҳукуқи мулкий ҳуқуқ ҳисобланади, ҳолбуки ушбу объект номоддий неъматдир. Шу боис бу белги ҳам мулкий ва номулкий ҳуқуқларни мутлақ қарама-қарши қўйиш учун асос бўла олмайди.

Шундай қилиб, мулкий ҳуқуқларни шахсий номулкий ҳуқуқларга қарши қўйиш орқали уларнинг ҳуқуқий табиатини тўлиқ англаш қийин. Айниқса, И.В. Спасибо-Фатеева таъкидлаганидек, айрим ҳолларда мулкий ва номулкий ҳуқуқлар шу қадар уйғунлашиб кетадики, уларни ягона бутун сифатида қабул қилишга тўғри келади¹⁰.

Айрим олимлар, жумладан А. Н. Лысенко, “мулкий ҳуқуқлар” тушунчасини тор ва кенг маънода талқин қилади. Тор маънода мулкий ҳуқуқ фақат талаб ҳукуқи сифатида тушунилади¹¹. Бу ёндашув ФКнинг 267-моддаси биринчи қисмига таянади, унда гаров предмети сифатида “мулкий ҳуқуқлар (талаблар)” қайд этилган. Кенг маънода эса мулкий ҳуқуқ – бу талаб ҳуқуқлари ва бошқа шахснинг ҳаракатларини

¹⁰ Спасибо-Фатеева И.В. Спасибо-Фатеева И.В., кўрсатилган асар. – С. 153–157.

¹¹ Лысенко А. Н. Имущество в гражданском праве России / А.Н.Лысенко – М.: «Деловой двор», 2010. – 200 с. – С. 75–77.

талаб қилиш ҳуқуқлари йиғиндисидир. Бундай ёндашув ашёвий, мажбурият (жумладан корпоратив) ва мутлақ ҳуқуқларни ҳам қамраб олиш имконини беради.

Бироқ мазкур позицияда бир қатор муаммолар мавжуд. Биринчидан, муаллифлар кредиторнинг ўз ҳаракатларига бўлган ҳуқуқини мулкӣ ҳуқуқлар таркибига киритмайди, бу эса ижара ҳуқуқи ёки мулк ҳуқуқини мулкӣ ҳуқуқлардан чиқариб ташлашга олиб келади. Ёки улар ижара ҳуқуқини “бошқа шахснинг ҳаракатларига бўлган ҳуқуқ” сифатида баҳолайди, бу эса тўлиқ тўғри эмас. Аслида талаб ҳуқуқи – бу мажбуриятдаги кредиторнинг ҳар қандай ҳуқуқидир.

Иккинчидан, айрим олимлар корпоратив ҳуқуқларни мажбурият ҳуқуқлари турига киритади, ҳолбуки бошқа нуқтаи назарга кўра, корпоратив ҳуқуқлар фуқаролик ҳуқуқларининг мустақил тури ҳисобланади.

Учинчидан, ашёвий ҳуқуқни “бошқа шахснинг ҳаракатларига бўлган ҳуқуқ” сифатида тасаввур қилиш қийин. Шу сабабли бундай талқин мулкӣ ҳуқуқлар тушунчасини асосан мажбурият ҳуқуқлари билан чеклаб қўяди. Шунингдек, “бошқа шахснинг ҳаракатларига бўлган ҳуқуқ”ни фуқаролик ҳуқуқий муносабат объекти сифатида қараш масаласи ҳам баҳслидир.

Ю.М. Тихомиров мулкӣ ҳуқуқни қуйидагича баҳолайди: бу – “мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда мол-мулкӣ талаблар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг фуқаролик ҳуқуқи¹²; бундай муносабатлар субъектлар ўртасида айнан шу мол-мулк муносабати сабаб юзага келади”. Муаллиф мулкӣ ҳуқуқлар категориясига ашёвий ҳуқуқларни, мажбурият ҳуқуқларини, шунингдек деликтдан келиб чиқадиган ҳуқуқларни ҳам киритади.

А.О. Рыбалов нуқтаи назарича, мулкӣ субъектив ҳуқуқ – бу иқтисодий неъматнинг кимга тегишли эканини ифодаловчи тавсиф (яъни иқтисодий неъматнинг “мансублик” ҳолатини тасвирлаш)дир¹³. И.В.Спасибо-Фатеева эса мулкӣ

¹² Тихомиров М.Ю., Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия. 5-ое изд., доп. и пе пе раб. / М.Ю. Тихомиров, Л.В. Тихомирова / Общ. ред.: Тихомиров М. Ю. – М.: Юрин форм центр, 2001. – С. 360.

¹³ Рыбалов А. О. Экономические блага и гражданский оборот / А.О.Рыбалов / Объекты гражданского оборота: Сборник статей / Отв. ред. М.А.Рожкова. – М.: Ста тут, 2007. – 542 с. – С. 78–94. – С. 82.

хуқуқларни иқтисодий мазмунга, пулда баҳоланиш имкониятига эга, ўз эгасидан бошқа шахсга ўтказилиши (воситачилик қилинмасдан отчуждениеси) мумкин бўлган хуқуқлар сифатида ажратади. Унингча, бундай хуқуқларга ҳам ашёвий хуқуқлар (хусусан, мулк хуқуқи), ҳам мажбурият хуқуқлари киради; шу жумладан ердан, сувдан, бошқа табиий ресурслардан, уй-жойлар ва иншоотлардан фойдаланиш хуқуқлари, шунингдек бошқа мулк хуқуқлар (жумладан интеллектуал мулк соҳасидаги мулк хуқуқлар) ҳам шу тоифага киритилади¹⁴.

Баён этилган фикрларни таҳлил қилсак, фуқаролик хуқуқлари мулк хуқуқ объектларининг барчаси учун асосий иқтисодий пойдевор ашёлар экани яққол кўринади. Айнан ашёлар туфайли ашёвий-хуқуқий ва мажбурият муносабатлари шаклланади. Хуқуқ бу объектларни кўпроқ статик (ҳаракатсиз) ҳолатда қабул қилади. Ашёвий хуқуқий муносабатлар динамикаси, одатда, мажбурият-хуқуқий боғланишларнинг классик кўринишда пайдо бўлишига олиб келади. Шу билан бирга, реал хуқуқий воқелик ашёвий-хуқуқий объект конструкцияларининг мажбурият-хуқуқий конструкцияларга, ёки аксинча, мажбурият-хуқуқий конструкцияларнинг ашёвий-хуқуқий конструкцияларга ўтиш ҳолатларини ҳам кузатиш имконини беради. Ана шу ўтиш жараёнларида мулк хуқуқ ўзининг мажбурият асосидан нисбатан ажралиб, айрим ашёвий-хуқуқий белгиларни касб этиши мумкин. Бир вақтнинг ўзида, “классик” ашёлар ҳам муайян мажбурият-хуқуқий хусусиятларга эга бўлиб қолиши мумкин. Бундай ўтиш жараёнлари хуқуқий тартибга солишнинг энг мураккаб вазифаларидан бири ҳисобланади¹⁵. Бу, ҳатто фуқаролик хуқуқида диспозитив, шартномавий тартибга солиш режими устун бўлиб, иштирокчилар ҳар бир аниқ ҳолатда ўзлари учун мос моделни танлашларига қарамасдан, барибир шундай.

Ушбу ҳолат мулк хуқуқларнинг хуқуқий режимини аниқ белгилашга, уларни таснифлашга, шунингдек мулк хуқуқлар қандай чегараларда мустақил хуқуқ

¹⁴ Спасибо-Фатеева І.В. Поняття майна, майнових та корпоративних прав як об'єктів права власності / І. В. Спасибо-Фатеева // Українське комерційне право. – 2004. – № 5. – С. 9–18. – С. 10.

¹⁵ Лапач В.А. Система объектов гражданских прав в законодательстве России. Дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Лапач Владимир Александрович. – Рос тов-на-До ну, 2002. – 537 с. – С. 439.

объекти сифатида пайдо бўлиши мумкинлигига бевосита таъсир қилади. Бироқ мол-мулк кийматларга оид барча ҳуқуқлар ҳам ҳуқуқ объекти ҳисобланмайди ва “актив” сифатида мол-мулк таркибига кирмайди. Адабиётларда мол-мулк таркибига ўтказилмайдиган (трансфер қилинмайдиган) ҳуқуқлар кирмайди¹⁶, деган фикр билдирилади. Бу фикрга эътироз бўлиши қийин, чунки мулк объектлар, қоида тариқасида, отчуждени қилинадиган (ўтказиладиган) хусусиятга эга. Демак, “мол-мулк” тушунчаси фақат муомала қобилиятига эга бўлган ҳодисаларни қамраб олади.

Масалан, қуйидагилар мол-мулк таркибига кирмаслиги мумкин: устувор сотиб олиш ҳуқуқи ёки устувор ижара ҳуқуқи; персонал мулк ҳуқуқлар (шахсий сервитутлар). Бундай ҳуқуқларнинг табиати уларни умуман “мулк ҳуқуқ” тоифасига киритиш масаласини ҳам шубҳа остига қўяди. Шу муносабат билан “мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар” ва “мулк ҳуқуқлар” тушунчаларини фарқлаш зарурати юзага келади.

Шундай қилиб, мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар – бу мол-мулкка нисбатан қонун билан таъминланган ҳар қандай имкониятлардир. Яъни бу – муайян мол-мулк (ашё)га эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш, бошқариш; муайян мулк неъматни келгусида ёки устувор тартибда қўлга киритиш имконияти ва ҳоказолар. Мол-мулкка бўлган ҳуқуқларга пулда баҳоланадиган объектларга нисбатан бўлган ҳар қандай ҳуқуқлар киради. Улар қаторига барча ашёвий ва мажбурият ҳуқуқлари, шу жумладан ишлар ва хизматларга оид ҳуқуқлар, устувор ҳуқуқлар, интеллектуал мулк объектларига бўлган ҳуқуқлар, корпоратив ҳуқуқлар, мерос ҳуқуқлари ва бошқалар киради.

Мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар икки гуруҳдан ташкил топади: а) мулк ҳуқуқлар – мустақил мулк кийматга эга бўлган ҳуқуқлар ёки пулда баҳоланадиган неъматлар устидан бевосита ҳукмронлик қилиш (бошқариш, фойдаланиш, эгалик)

¹⁶ Туктаров Ю.В. Оборотоспособные права (сравнительное исследование) / Ю. В. Туктаров / Объекты гражданского оборота: Сборник статей / Отв. ред. М.А.Рожкова. – М.: Статут, 2007. – 542 с. – С. 113–142. – С. 130.

ваколатини берувчи ҳуқуқлар; б) мол-мулкка оид номулкий ҳуқуқлар – мустақил пул баҳосига эга бўлмаган ҳуқуқлар (ташкилий, статусга оид, шахсий ҳуқуқлар).

Мол-мулкка оид номулкий (жумладан таркибий) ҳуқуқлар мустақил характерга эга эмас: улар мулкый ҳуқуқлардан келиб чиқади, уларга таянади ва юридик ҳамда фактик жиҳатдан уларга боғлиқ бўлади. Булар мулкый ҳуқуқлар негизда вужудга келадиган ҳамда уларни ўзгартириш ёки янги мулкый ҳуқуқларни қўлга киритиш учун шарт-шароит яратадиган ҳуқуқлардир. Бундай ҳуқуқлар қаторига, масалан, шахснинг муайян фуқаролик-ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ равишда пайдо бўладиган ҳуқуқлар киради: устувор ҳуқуқлар, жамият (ширкат/жамият)ни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқлари ва ҳ.к.

Биринчи гуруҳга эса “мулкый ҳуқуқлар” атамасининг кенг маъносидаги ҳуқуқлар киради: анъанавий объектларга – ашёлар, пул, интеллектуал фаолият натижалари ва ҳоказоларга нисбатан бўлган ҳар қандай мулкый ҳуқуқлар (ашёвий, мажбурият, интеллектуал мулк ҳуқуқлари).

Демак, мол-мулкка нисбатан юзага келадиган барча ҳуқуқлар “мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар” тушунчаси билан қамраб олинади, аммо улар “мулкый ҳуқуқлар” тушунчасига айна маънода тенг эмас. Мулкый ҳуқуқлар мол-мулк таркибига кирувчи объектларга нисбатан ҳам (ашёвий, мажбурият, интеллектуал мулк ҳуқуқлари), мол-мулк таркибига кирмайдиган объектларга нисбатан ҳам (ишлар ва хизматларга бўлган ҳуқуқлар) мавжуд бўлиши мумкин.

“Мулкый ҳуқуқлар” – бу умумлаштирувчи атама бўлиб, у: – ё ўз-ўзидан мустақил мулкый (мулкый айирбошлаш) қийматини ташкил этувчи ҳуқуқларни; – ёки пулда баҳоланадиган неъматлар устидан бевосита ҳукмронлик қилиш имконини берувчи ҳуқуқларни англатади.

Субъектив ҳуқуқ тушунчасига таянган ҳолда мулкый ҳуқуқни қуйидагича таърифлаш мумкин: ваколатли шахснинг мумкин бўлган ҳуқ-атвор ўлчови бўлиб, унинг мазмуни иқтисодий қийматга эга объектга эгалик қилишдан (ашё, пул, мулкый талаблар, интеллектуал мулк объектлари) ёки мажбур шахсдан бундай объектни

беришга оид ҳаракатларни амалга оширишни талаб қилишдан, шунингдек учинчи шахсларнинг ушбу объектга тажовуз қилишидан тийилишини талаб қилишдан иборат¹⁷.

Айрим мулкый ҳуқуқлар шундай алоҳида гуруҳни ташкил этадики, улар маълум шартларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг мустақил объектига айланиши мумкин. Уларни ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан катта қизиқиш уйғотади ҳамда мазкур соҳада кейинги илмий изланишлар предмети бўлиши лозим.

¹⁷ Шимон С.І. Поняття майнових прав у цивільно-правовій теорії та законодавстві // https://kup.edu.ua/images/chasop/2012_4/zzzzz/196.pdf